

סוגיות הפתיחה למסכת ברכות עקרונות בעריכת המשנה ומתודה ללימוד המשנה

✧ תהילה גאדו ✧

מבוא

מעיון בסוגיות הפותחות את מסכת ברכות, נראה כי הן מציגות עקרונות בהבנת סדר המשנה ועריכתה. עיסוק תלמודי בנוסח המשנה ועריכתה בתחילת מסכת מצוי לא אחת בתלמוד¹. עם זאת, נראה כי באמצעות פתיחת מסכת ברכות הפותחת את התלמוד כולו, מניחה הגמרא את אבני היסוד של האופן שבו חכמי התלמוד קוראים את המשנה ומדקדקים בה, ואת הציפייה שיש להם מהמשנה ומסידורה. במאמר זה אציג ניתוח של סוגיות הגמרא על חלקה הראשון של המשנה הראשונה במסכת ברכות. דרך השאלות שמציבה הגמרא, אציג את העקרונות בעריכת המשנה שמאירה הגמרא. אבקש ללמוד כיצד חכמי התלמוד ראו את המשנה ואת תפקידה ומהי ציפייתם ממנה, כפי שאלה באים לידי ביטוי בשאלות הגמרא בסוגיות. מעבר לכך, אראה כיצד סוגיות הגמרא הללו מבקשות לחנוך את לומדי המשנה כיצד לגשת ללימודה וללימוד ספרות חז"ל בכלל, ואיזו רגישות עליהם לפתח בקריאתם.

חלקה הראשון של המשנה הראשונה במסכת, עוסק בזמן שממנו ניתן להתחיל לקרוא קריאת שמע של ערבית:

מאימתי קורין את שמע בערבית

משעה שהכהנים נכנסים לאכל בתרומתן.²

הגמרא על הרישא של המשנה מחולקת לארבע סוגיות. הראשונה מציגה מבט רחב על מצוות קריאת שמע, ועוסקת במקור המצווה ובסיבה שבגינה קריאת שמע של ערבית מופיעה במשנה לפני קריאת שמע של שחרית, תוך דיון בשלוש

1 באופן מובהק ניתן לאפיין ככאלה את הסוגיות הראשונה של מסכת קידושין ושל מסכת פסחים. להרחבה ראו אצל אברהם וייס יצירה של הסבוראים (חלקם ביצירת התלמוד), ירושלים, תשי"ג.

2 בבלי, ברכות ב ע"א.

שאלות. הסוגיה השנייה עוסקת בהגדרת זמן תחילת קריאת שמע 'שעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן', ומציגה שאלה אחת על המשנה, שאחריה דיון למדני צדדי, שאינו מוסב ישירות על המשנה ולכן לא אעסוק בו. הסוגיה השלישית מצטטת ברייתות שבהן מופיעים גדרי זמן אחרים מאלה שמופיעים במשנה, ודנה בפער ביניהם. בסוגיה זו מספר שאלות, וכאן אציג את השתים הראשונות המשקפות גם את מהותן של האחרות. בעוד הסוגיה השלישית דנה בפער בין שיטות החכמים, הסוגיה הרביעית, שנספחת לקודמתה, דנה בפער פנימי בשיטתו של תנא מסוים ומבקשת ליישבו. בסוגיה זו שלוש שאלות.

הסוגיה הראשונה³ ושאלותיה

(שאלה 1) 'תנא היכא קאי דקתני מאימתי?

(שאלה 2) ותו מאי שנא דתני בערבית ברישא לתני דשחרית ברישא?

(תשובה לשאלות 1 ו-2)⁴ תנא אקרא קאי, דכתיב "בשכבך ובקומך"

והכי קתני: זמן קריאת שמע דשכיבה אימתי? משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן

(תשובה נוספת לשאלה 2) ואי בעית אימא יליף מברייתו של עולם דכתיב "ויהי ערב ויהי בקר יום אחד"

(שאלה 3) אי הכי סיפא דקתני "בשחר מברך שתיים לפניך ואחת לאחריה ובערב מברך שתיים לפניך ושתיים לאחריה" לתני דערבית ברישא.

(תשובה לשאלה 3) תנא פתח בערבית, והדר תני בשחרית. עד דקאי בשחרית – פריש מילי דשחרית, והדר פריש מילי דערבית.⁵

הסוגיה הראשונה עוסקת במקור מצוות קריאת שמע, ושואלת שלוש שאלות על המשנה. השאלה הראשונה עוסקת במקור המצווה, ושואלת על מה מתבסס

3 סוגית הפתיחה היא סוגיה סבוראית. בנוביץ מייחס אותה לסוף תקופת הסבוראים, היות שהקושיות והתירוצים שבה מופיעים במקומות אחרים בש"ס, ונראה שהם המקומות המקוריים. ראו משה בנוביץ, תלמוד האיגוד: מאימתי קורין את שמע: ברכות, פרק ראשון מן התלמוד הבבלי עם פרשנות על דרך המחקר, ירושלים, תשס"ו, עמ' 5.

4 מרש"י לא משתמע בהכרח שהתשובה היא לשתי השאלות, אלא לראשונה (רש"י על בבלי, ברכות ב ע"א, ד"ה 'אקרא קאי')

5 הערה 2 לעיל.

התנא כשהוא מגדיר את חיוב קריאת שמע ואת זמן הקריאה.⁶ השאלה השנייה עוסקת בסדר הכרונולוגי של המשנה – מדוע המסכת מתחילה בקריאת שמע דערבית ורק אחר כך, במשנה ב', עוסקת בקריאת שמע דשחרית, בסדר הפוך מסדר יומו של האדם? הגמרא מציעה תשובות לשתי השאלות באמצעות פסוקים, שעליהם מתבסס התנא כמקור לחיוב המצווה, לזמן קריאת שמע, ולסדר הכרונולוגי של סידור המשנה כסדר היום בפסוק (ערבית ברישא), ולא כסדר יומו של האדם (שחרית ברישא). בעקבות התשובות לשאלה השנייה, הגמרא שואלת שאלה שלישית. כבסיס לשאלה זו, אצטט ממשניות א-ד של פרק א':

(משנה א) מאימתי קורין את שמע **בערבין**? (...)

(משנה ב) מאימתי קורין את שמע **בשחרית**? (...)

(משנה ד) **בשחר** מברך שתים לפניך ואחת לאחריה,
ובערב שתים לפניך ושתים לאחריה.⁷ (ההדגשות שלי).

כתשובה לשאלה השנייה, מביאה הגמרא עיקרון שלפיו סדר המשנה הוא ערבית-שחרית, המנומק מהפסוקים. כתגובה לתשובה זו שואלת הגמרא שאלה המבוססת על משנה ד' שמופיעה בהמשך הפרק, שבה הסדר הכרונולוגי הפוך מזה של משניות א-ב, באופן שזהה לסדר יומו של האדם (שחרית-ערבית). הגמרא שואלת מדוע העיקרון של סדר המשנה אינו עקבי כאן, והתשובה שהיא מציעה לשאלה זו היא מבנה כיאסטי: ערבית-שחרית-שחרית-ערבית. אם כן, שלוש השאלות הראשונות של הגמרא, עוסקות בצורתה המבנית של המשנה.

הסוגיה השנייה ושאלתה

הסוגיה השנייה בגמרא מתמקדת בחלק המשנה שמגדיר את זמן קריאת שמע של ערבית 'משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן', ובה שאלה אחת ישירה על המשנה:

(שאלה 4) אמר ר' מר "משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן" מכדי כהנים אימת קא אכלי תרומה? משעת צאת הכוכבים, לתני "משעת צאת הכוכבים"!!

(תשובה לשאלה 4) מלתא אגב אורחיה קמשמע לך:

6 רש"י מבין שהשאלה היא על עצם חובת הקריאה. אלמלא רש"י זה אפשר להבין שהגמרא שואלת על מקור הזמן שמופיע במשנה (רש"י, שם, ד"ה 'היכא קאי')

7 משנה, ברכות פרק א, משניות א-ד.

כהנים אימת קא אכלי בתרומה? משעת צאת הכוכבים.

והא קמשמע לן: **דכפרה לא מעכבא** כדתניא: "ובא השמש - וטהר"⁸.

ביאת שמשו מעכבתו מלאכול בתרומה, ואין כפרתו מעכבתו מלאכול בתרומה.⁹
(ההדגשות שלי.)

שאלת הגמרא היא על הגדרת הזמן שמציעה המשנה, הגדרה שאינה רחבה וכוללנית, ואינה שווה לכל נפש. הגדרת הזמן במשנה נעשית בדרך עקיפה, באמצעות פעולה לפיה ניתן לזהות את הזמן, ואינה הגדרה ישירה התלויה בזמני היום כמו הגדרת 'צאת הכוכבים'. תשובת הגמרא לקושי זה, היא שהתנא נקט בהגדרה עקיפה כדי ללמדנו הלכה נוספת, לגבי טהרת הכהנים. אם כן, שאלה זו עוסקת בלשונה של המשנה. בהמשך, הסוגיה מביאה דיון צדדי על דרשות הפסוק 'ובא השמש וטהר', לא אביאנו כאן, היות שאינו עוסק ישירות במשנה.

הסוגיה השלישית ושאלותיה

גם הסוגיה השלישית עוסקת בחלק המשנה המגדיר את זמן קריאת שמע של ערבית. בניגוד לסוגיה הקודמת שעסקה במשנה עצמה, סוגיה זו מציגה ברייתות שבהן מופיעים גברי זמן אחרים מאלה שמופיעים במשנה, ודנה בפרע ביניהם. זו לשון הסוגיה, בניכוי דיונים צדדיים:

אמר מר "משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן"

(שאלה 5) ורמינהו: "מאימתי קורין את שמע בערבין? משהעני נכנס לאכול פתו במלח. עד שעה שעומד ליפטר מתוך סעודתו".

סיפא ודאי פליגא אמתניתין. רישא מי לימא פליגי אמתני?

(תשובה לשאלה 5) לא. עני וכהן חד שיעורא הוא.

(שאלה 6) ורמינהו: "מאימתי מתחילין לקרות ק"ש בערבית?

משעה שבני אדם נכנסין לאכול פתן בערבי שבתות - דברי ר"מ,

וחכמים אומרים משעה שהכהנים זכאין לאכול בתרומתן סימן לדבר צאת הכוכבים...

קא סלקא דעתך דעני ובני אדם חד שיעורא הוא?

8 ויקרא, כב, ז.

9 הערה 2 לעיל.

ואי אמרת עני וכהן חד שעורא הוא – חכמים היינו רבי מאיר (...)

(שאלה נוספת) ועני וכהן חד שעורא הוא? (...)¹⁰

השאלות החמישית והשישית של הגמרא על המשנה, וכן השאלה הבאה שלא ציטטתי כאן, המחזקת את קודמותיה ופותחת דיון מעמיק יותר, עוסקות בעקביות של מקורות תנאיים. השאלות הללו מקשות על משנתנו מברייתא ומתוספתא מקבילות, ועולה מהן הציפייה לסנכרון בין המקורות התנאיים השונים. השאלה החמישית מקשה על המשנה שנוקטת ב'שעה שהכהנים נכנסים (...)' מברייתא שמציגה את זמן תחילת קריאת שמע כ'שעה שעני נכנס לאכול פתו במלח', ושאלת הגמרא היא על הניסוחים השונים. התשובה שמביאה הגמרא לשאלה החמישית היא כי שני הזמנים המוצגים במשנה ובברייתא הם זמן אחד. לאחר תשובה זו מקשה הגמרא על התירוץ 'עני וכהן חד שיעורא' מברייתא אחרת, שממנה היא מסיקה ששיעורם אינו אחד, ומקיימת דיון לגבי החפיפה או אי החפיפה בין הזמנים. בסך הכול, סוגיה זו מציגה תשע ניסוחים לזמני תחילת קריאת שמע ודנה בהם. לא הבאתי את הדיון במלואו, אלא את השאלות הראשונות שדרכן נפתח הדיון. אם כן, שאלות אלה עוסקות בציפייה של חכמי התלמוד לעקביות בין המקורות התנאיים המקבילים, הן ביחס ללשונם והן ביחס לתוכנם.

הסוגיה הרביעית ושאלתה/שאלותיה

בסוגיה הרביעית על המשנה מופיעות שתי שאלות, שאינן מוסבות ישירות על המשנה, אלא על המקורות התנאיים המקבילים למשנה שהובאו בסוגיה הקודמת:

(שאלה 8) אמר מר אמר ליה רבי יהודה והלא כהנים מבעוד יום הם טובלים

שפיר קאמר ליה רבי יהודה לרבי מאיר

(תשובה לשאלה 8) ורבי מאיר הכי קאמר ליה:

מי סברת דאנא אבין השמשות דידך קא אמינא, אנא אבין השמשות דרבי יוסי קא אמינא

דאמר רבי יוסי: בין השמשות כהרף עין זה נכנס וזה יוצא ואי אפשר לעמוד עליו.

(שאלה 9) קשיא דר' מאיר אדר"מ

(תשובה לשאלה 9) תרי תנאי אליבא דר"מ

(שאלה 10) קשיא דר' אליעזר אדר' אליעזר

(תשובה 1 לשאלה 10) תרי תנאי אליבא דר' אליעזר

(תשובה 2 לשאלה 10) ואב"א רישא לאו ר' אליעזר היא.¹¹

השאלה השמינית היא שאלה לרבי מאיר, אחד התנאים ששיטתו צוטטה בברייתות בסוגיה הקודמת. הגמרא מעמתת את שיטתו, לפיה זמן קריאת שמע הוא משעה שהכוהנים טובלים, עם ההלכה התנאית שכוהנים טובלים מבעוד יום. לכאורה, לפי זה שיטתו של ר' מאיר אינה עולה בקנה אחד עם ההלכה הרווחת, היות שאפשר להסיק שלשיטתו ניתן לקרוא קריאת שמע מבעוד יום. שאלה זו מבהירה את הציפייה משיטות התנאים לגלות אחידות בהלכות גם מתחומים שונים, וכן את הציפייה ששיטותיו של תנא יתכנסו עם ההלכה הרווחת. תשובתו של ר' מאיר היא שהוא סובר כשיטת ר' יוסי, לפיה 'בין השמשות' אינו טווח זמן ארוך, אלא רגע המעבר בין היום והלילה, וכך שיטתו תואמת את ההלכה הרווחת.

השאלה התשיעית מקשה אף היא על שיטת ר' מאיר, ומעמתת בין שיטתו המובאת בברייתא לשיטתו בתוספתא. בברייתא הובאה שיטתו, לפיה זמן קריאת שמע הוא מזמן שהכוהנים טובלים לאכול בתרומתם. לעומת זאת, בתוספתא המצוטטת בגמרא הובא משמו כי זמן קריאת שמע הוא משעה שבני אדם נכנסים לאכול בערבי שבתות.¹² מהשאלה עולה הציפייה כי שיטות התנאים תהיינה עקביות גם כשהן מופיעות במקורות שונים. תשובת הגמרא לשאלה היא כי מדובר בשתי מסורות תנאיות שהביאו את שיטתו של רבי מאיר. הסוגיה מסתיימת בשאלה דומה על שיטת ר' אליעזר שמובאים משמו שני ציוני זמנים שונים. לשאלה על שיטת ר' אליעזר מביאה הגמרא שתי תשובות אפשריות. היות שמאמר זה עוסק בשאלות הגמרא, לא ארחיב לגבי המשמעויות של התשובות הללו. אם כן, השאלות שבסוגיה הרביעית מבטאות את הציפייה לאחידות ולסנכרון בין כלל המקורות התנאיים. בעוד הסוגיה השלישית התמקדה בתוכן הלכתי של נושא אחד המופיע במקורות תנאיים שונים, תוך ציפייה שהוא יופיע

11 בבלי, ברכות ב ע"ב - ג ע"א.

12 תוספתא, ברכות א, א.

באופן אחיד ועקבי, הסוגיה הרביעית מתמקדת בשיטות של תנאים מסוימים ומבקשת למצוא בהן אחידות ועקביות.

סוגיות הגמרא הראשונות

עקרונות בעריכת המשנה ועקרונות בלימוד ספרות חז"ל

לסיכום, ארבע הסוגיות הראשונות של מסכת ברכות, המובאות על חלקה הראשון של המשנה הראשונה, מציגות בפנינו את האופן שבו חכמי התלמוד קוראים את המשנה ומדקדקים בה, ואת הציפייה שלהם מהמשנה ומסידורה. דרך השאלות שמציבה הגמרא ניתן ללמוד על העקרונות בעריכת המשנה. משלוש השאלות הראשונות המופיעות בסוגיה הראשונה ניתן ללמוד שלושה כללים בעריכת המשניות: הכלל הראשון, שנלמד משאלת הגמרא הראשונה, הוא שלכל הלכה המובאת במשנה ישנו מקור ממנו נשאבה. הכלל השני, שנלמד משאלת הגמרא השנייה, הוא שלמשנה אמורה להיות צורה מבנית לוגית, שיכולה לבוא לידי ביטוי בסידור כרונולוגי, סדר ענייני-תוכני, או סדר המבוסס על המקראות. העיקרון השלישי, שעולה מהשאלה השלישית, הוא שהמבנה הלוגי לפיו מסודרת המשנה הוא מרחבי, ואמורה להיות בו עקביות פנימית ואף סימטריה.

השאלה שעליה מבוססת סוגית הגמרא השנייה, מלמדת כלל נוסף בעריכת המשנה העוסק בלשונה של המשנה. כפי שעולה מהשאלה הרביעית, המושגים וההגדרות המובאים במשנה אמורים להיות כוללניים ושווים לכל נפש. הם אמורים לשקף תיאור ישיר ולא עקיף, ולחתור לפשטות; מתשובת הגמרא לשאלה הרביעית נלמד כלל נוסף, לפיו לעתים התנא מביא הלכה מתחום אחד אגב עיסוק בהלכות מתחום אחר, וכך מלמדנו הלכה נוספת. סוגית הגמרא השלישית עוסקת לא רק במשנה, אלא במקורות תנאיים מקבילים. היא פותחת בשתי שאלות (מס' 5 ו-6) המבטאות את העיקרון של עקביות ואחידות בתוכן ההלכתי בין מקורות חז"ל השונים, הן ביחס לתוכנם ההלכתי והן ביחס ללשונם. באמצעות השאלה השמינית, הסוגיה הרביעית מבטאת את העיקרון של התכנסות שיטותיו של תנא עם ההלכה הרווחת, ואת עקרון האחידות בין הלכות גם כשהן מתחומים שונים. השאלות הבאות (מס' 9 ו-10) מבטאות את עקרון האחידות והעקביות בשיטתו של כל תנא.

סוגיות הגמרא הראשונות של מסכת ברכות מלמדות לא רק עקרונות בעריכת המשנה, אלא גם כיצד לגשת ללימוד המשנה וספרות חז"ל ומשמעות כעין חניכה ללומדים. הן מציגות בפנינו כמה רבדים של רגישות שעלינו לפתח בעת לימוד המשנה, והדרכה כיצד עלינו לגשת אליה. הסוגיה הראשונה באה ללמדנו שעלינו להעמיק באיתור מקורן של ההלכות המובאות בחז"ל – מקור מן המקרא או מספרות חז"ל, או הסקה מסברא; עוד היא מלמדת אותנו להיות רגישים למבנה של המשנה ולאופן סידורה: עלינו לחפש את העיקרון המארגן את המשנה, את הפרק, ואף את המסכת כולה. היא מלמדת אותנו לחפש את העקביות בסידור המשנה, להתאמץ ולהבין את הלוגיקה, ולשאול כאשר אנו מתקשים בכך.

סוגית הגמרא השנייה מלמדת אותנו להיות רגישים ללשונה של המשנה, לניסוחיה, ולמטבעות הלשון שבהן היא נוקטת. כאשר המשנה נוקטת בניסוח חריג או ייחודי, עלינו לנסות להבין את טעמה, ולכל הפחות לציין בפנינו את השאלה שיש לנו על מטבע לשון זה. בהשפעת הסוגיה הראשונה, המתבססת על מקורות מקראיים, עלינו לבחון את נוסח המשנה לאור נוסח המקרא, לבחון מתי נקטה המשנה כנוסח המקרא ומתי חרגה ממנו, ולהרהר בחריגות, אם ישנן. עוד מלמדת אותנו הסוגיה השנייה, לחשוב כיצד ההלכה שאנו לומדים במשנה תעמוד לצד הלכות אחרות מתחומים אחרים.

הסוגיה השלישית מלמדת אותנו שאחר שלמדנו היטב את המשנה, את תוכנה ההלכתי, את המבנה ואת הלשון שלה, נוכל לעבור לרובד הגבוה יותר בלימודה. בשלב זה נבחן את המשנה לאור מקורות תנאיים אחרים. הסוגיה מנחה אותנו לפתוח את המקורות המקבילים למשנה, תוספתא ומדרשי הלכה ולעיין בהם תוך השוואה מוקפדת למשנה. היא מורה לנו להציב שאלות על פערים בין המקורות השונים, הן בתוכן ההלכתי והן בלשון ובסדר המבני.

הסוגיה הרביעית מלמדת אותנו להביט במבט-על על שיטתו של כל תנא ולהיות רגישים לדרכי פסיקתם של התנאים השונים. כך, אם אנו עוסקים בשיטתו של ר' מאיר, עלינו להקביל אותה לשיטתו בהלכות אחרות שאנו מכירים משמו ולמצוא את האחידות השיטתית של התנא. לאחר שהכנו את התשתית הזו ולמדנו היטב את המשנה, ניתן להתחיל בלימוד הגמרא.